

УДК 82.0+641.5

Ковнік С. І.

доктор філологічних наук, професор
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНІСТЬ ЛІТЕРАТУРНОГО ТА КУЛІНАРНОГО ДИСКУРСІВ

У статті мова йде про те, що смакові відчуття та відтінки присмаків виникають при читанні творів літератури тоді, коли митці не «механічно» описують страви, а знайомлять читачів із рецептами страв й процесами їх приготування та зі способами «апетитного» побутового, звичаєво-обрядового і ритуально-одухотвореного споживання, тобто коли в читачьких уявленнях самі процеси смакування перестають сприйматися й розумітися як найелементарніші прояви психофізіології людини, а інтерпретуються на всіх рівнях людської свідомості та це й у постійному поступі.

Ключові слова: густативи, кулінарний літературний дискурс.

В статтє рєчє идєт о вкусовых оцущениях и оттенках оцущений, возни-каюцих вовремя чтения тех произведений литературы, в которых не просто механически описываются блюда, а детально рассказывается о способах их приготовления, то есть когда читателю предлагаются рецепты блюд и процессы их приготовления. Все это способствует формированию в читательском сознании целостного представления об изображённом в произведении кулинарном быте.

Ключевые слова: густативы, кулінарний літературний дискурс.

The article under consideration is about the flavoring sensations and the shades of sensation, which arising from reading those works of art, in which in detail tells about the methods of cooking, thus the recipes offer to the reader.

Keywords: *gustative, culinary and literary discourse.*

Про «густативність» як окремих творів, так і творчих здобутків письменників української та зарубіжної літератур уже написано й сказано стільки, що в українському літературознавстві досить чітко проглядаються два важливі національні дискурси: густативно-літературний і навіть літературно-кулінарний. Історія взаємодії цих дискурсів коротка, але вона вже має свої наслідки й особливості розвитку. Так, Жан-Антельм Брія-Саварен у праці «Фізіологія смаку» (1825) зазначає: *«Насолоди столу існують для кожного, в кожній країні, і байдуже, яке їхнє місце в історії чи суспільстві; ці насолоди і тривають найдовше, даючи людині розраду, коли інші насолоди стануть уже недосяжні для неї»* [Олгоф 2011]. Відомо також, що майстерно намальовані страви нерідко викликають букети безпосередніх рефлексій та відчуттів смаку. Ще багатші смакові відчуття та відтінки присмаків виникають при читанні тих творів літератури, у яких митці не «механічно» описують страви, а й знайомлять читачів із рецептами та процесами їх приготування, зі способами «апетитного» побутового, звичаєво-обрядового і ритуально-одухотвореного споживання, тобто коли в читацьких уявленнях самі процеси смакування перестають сприйматися й розумітися як найелементарніші прояви психофізіології людини, а й інтерпретуються на всіх рівнях нашої свідомості та ще й у постійному поступі.

Так, Фріц Олгоф стверджував, що одні тільки спогади про харчосмакові особливості одних і тих же страв за різних умов свідчать: впливи смаків на людей не є стабільними (вирізьбленими в нашій нервовій системі раз і назавжди) – вони безперервно й по-різному взаємодіють із нашим емоційним, фізичним і мотиваційним станами. На його думку, *«страви і художні твори мають багато спільних рис, яких часто недобачають, якщо зосереджу-*

ватися тільки на чуттєвій смаковій насолоді» [Олгоф 2011: 159]. Не дарма ж В. Домбровський один із підрозділів його книги «Українська поетика» (1924) назвав так, щоб акцентувати увагу читачів саме на «Способах картинного передавання чуттєвих вражень і спостережень та емоційних зворушень у писемному стилі», а також на окремих «Враженнях смаку». Учений відзначив і те, що вдало «вжиті мовні засоби передавання безпосередніх відчуттів та вражень смаку можуть створити ілюзію правдивого переживання – часом опис смачних страв викликає почуття голоду і бажання його вгамувати» [Олгоф 2011: 158].

І. Качуровський у другій книзі монографії «Генерика і архітектоніка» (2004) виокремив групу образів, яку назвав густативними, на позначення яких, на його думку, «мова наша має сім окремих назв: кислий, солоний, солодкий, гіркий, шкйий, терпкий, винний» [Качуровський: 9–10]. І хоча учений визначення поняттю «густативний образ» не дав, проте він відзначив, що такі образи виконують у творах літератури переважно гумористичні функції, з чим погодитися повністю також не можна. Оскільки інтерпретацій хоча б сутності поняття «густативний образ» у літературознавчих тлумачниках також немає, доводиться з'ясувати зміст лексем «густативний» та «густативне» у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за редакцією В. Бусела, 2009, у якому, на жаль, є лише тлумачення лексеми «густ»: «психофізична одиниця смаку, що її визначають як суб'єктивне відчуття солодкості, викликане 1%-ним розчином сахарози» [ВТССУМ 2001: 67].

Таким чином, словосполучення «густативний образ» далі буде вживатися в ролі такого поняття, яке означатиме не лише узагальнену смакову характеристику будь-якого конкретного продукту харчування людей взагалі, окремої страви чи системи харчосмаків, котрі породжуються і впливом конкретних смакових якостей харчів, і тими їхніми змістово-формальними якісними чи сутнісно-функціональними аспектами або факторами продуктів, страв, процесів і способів їх приготування, приго-

щання та споживання тощо, які передаються засобами художнього мовлення.

Значно активніше розробляється названа проблематика на сучасному етапі. Так, зміст збірника «Актуальні проблеми слов'янської філології» і тематика доповідей на Міжнародній конференції «Крихти буття: література і практика повсякдення» (Бердянськ, 2011) є переконливим свідченням неабиякого інтересу до цієї теми в сучасних літературознавцях: дослідники з великою науковою зацікавленістю не лише фіксують, а й вивчають кулінарно-сугестивні рефлексії письменників та персонажів їхніх творів, перш за все – характеристичні ознаки й особливості національних страв, їжі та кулінарії взагалі, тобто всього того, що складає харчовий код нації.

Філологи, соціологи, педагоги часом дуже по-різному розглядаючи питання творення й смакування як окремих страв, так і їжі взагалі, постійно фіксують специфіку й особливості буденного, обрядово-звичаєвого й навіть лікувального харчування народів світу.

Так, Т. Новікова в статті «Хліб і сіль як знаки російської культури» розглядає названі символи як своєрідні знаки й архетипи культури росіян.

Соціолог Н. Саппа виявила й подала чітку диференціацію ставлення персонажів творів української літератури (як представників різних соціумів) до їжі взагалі.

Т. Сірчук у статті «Творчість у їжі та прозі, або Гійом Аполлінер Гурман» стверджує: «...тема їжі дозволяє надати тексту суто реалістичного характеру...» [Актуальні проблеми слов'янської філології 2012: 147]. При цьому дослідниця впевнена, що детальні описи страв у творах літератури вказують не лише на обізнаність автора з умовами буття зображуваних страв, а й на особливу рису митця – на ступінь його гурманства. Одним із найвидатніших майстрів поєднання кулінарної та літературної творчості, на думку Т. Сірчук, був саме Аполлінер, оскільки він чи не найбільше в зарубіжній літературі «експериментував» із кулінар-

ною лексикою, намагаючись з її допомогою не тільки *«творити нову поетичну мову»*, а й учити *«відтворювати новий світ...»* [Актуальні проблеми слов'янської філології 2012: 154].

Н. Городнюк у статті «Семантика їди та їжі в романі В. Домонтовича "Дівчина з ведмедиком"» розглядає процес «їди» і як подію, під впливом якої, на її думку, харчовий код тексту починає сприйматися не лише як засіб характеристики самих персонажів, а й як вияв їхнього статусу та характеру міжособистісних стосунків.

Н. Заверталюк у статті «Рецепція образів страв і напоїв у художньому тексті малої прози В. Даниленка» підкреслила характеристичні функції страв і напоїв у творах літератури. Вона вважає, що письменники ХХ – початку ХХІ ст. *«широко користуються згаданими реаліями як маркерами зображених ними часу і людини в ньому, національної специфіки народу, розкритті морально-етичних і естетичних смислів»* [Актуальні проблеми слов'янської філології 2012: 164].

Співдослідниці Л. О. Костецька та Л. В. Чернявська в статті «Мотиви їжі та символіка національної кухні в системі феміністичного дискурсу української прози» поставили собі за мету дослідити *«письменницькі рефлексії щодо кулінарних уподобань»* українських жінок [Актуальні проблеми слов'янської філології 2012: 172]. Вони, виявивши, що кулінарні рецепти можуть розглядатися як *«самодостатні жанри, і як художньо інтерпретовані <...> явища в жанровій парадигмі української жіночої прози»*, поставили питання про розгляд їх *«як з позицій теорії літератури, так із позицій вивчення літературної форми в індивідуальній письменницькій творчості»* [Актуальні проблеми слов'янської філології 2012: 172].

Загалом лише побіжний огляд статей розділу «Література / кулінарія / медицина» згаданого збірника показав, що значна частина матеріалів конференції й дуже вдало названий розділ складають певну систему концептуальних рішень проблем густативів у творах української і зарубіжної літератур.

Відомо, що надзвичайно уважно українські письменники поставилися до того, коли і як саме українці харчуються наприкінці

XVII століття, саме тоді почали з'являтися «Лікарські та господарські поради». Українські письменники першими побачили реалістичність конкретних застіль українців, під час яких розкривалися не тільки ставлення персонажів до суто матеріальних цінностей, а й справді виявлялися окремі риси їхніх характерів. Одним із перших на все це розпочав дивитися багатогранно І. Котляревський у його славнозвісній «Вергілієвій "Енеїді"».

На початку XIX ст. інтерес до всього матеріального зріс особливо помітно в усіх національних літературах, а в українській літературі відбувся своєрідний вибух зацікавлення, оскільки вона, будучи спадкоємицею унікального літописання та не менш рідкісної народної творчості, у XIX ст. виявилася найбільш причетною не лише до національної історії, народної творчості, а й до побутописання.

Саме в той період з'являються перші ґрунтовні праці М. Максимовича, І. Срезневського, О. Павловського, присвячені вивченню українських звичаїв, традицій, обрядів і способів життя (у тому числі й харчування) українців. Практики повсякдення, зображення дозвілля українців, поетика житла і топос дому так чи інакше займають значне місце у творах українських письменників зазначеного періоду.

Звичайно, можна було б вважати своєрідним і досить потужним стимулом чи хоча б поштовхом до описування українськими письменниками страв і процесів частування ними вихід названого твору І. Котляревського, якби й справді цей твір був опублікований у першій половині XIX ст. повністю, адже вихід у світ лише перших його пісень не давав права називати його «енциклопедією» харчосмаків українців.

Інтересом до матеріальних умов життя та до соціально-побутових чинників у житті персонажів (у тому числі й до так званого «харчового коду» українців) пронизана практична вся «світська» та «бурлескно-травестійна», «сатирично-побутова» поезія та література України ще XVII і XVIII ст.

Так, у двох рукописних збірниках різдвяних віршів першої половини XVIII ст. з колекції рукописів А. Петрушевича привертає увагу такий бурлескний вірш («Хочу вас, панове, чогось іспитати»), у якому невідомий автор чи автори (бурсаки) мріючи про ковбасу і сало, переповідають свої сни, у яких «сало приплелось в школу», а ковбаса «вертиться як дзига». Така їжа, звичайно, була недоступна для бурсаків, а тому вони могли лише марити про неї, уявляти те, як готують ковбасу, скільки сивухи випивають пани-міщани, що саме по собі є досить характеристичним.

У наступній поезії «Слава Богу, того ми тепера дождалися» мова йде про обрядові страви під час святкування українцями Різдва: *«аж то люди ік святкам все ковбаси дбали / лиш почувли, що Різдва вже не за горами – / Не схотіли більш сидіти над огірками»* [Український сатирикон 2000: 94]. Характеристичні описи страв і звичаєвого харчування почали частіше з'являтися у творах не лише гумористичного та сатиричного планів.

Українські письменники вказаного часу, будучи вихідцями переважно із середніх верств суспільства, активно демонстрували свою обізнаність із матеріальними, зокрема кулінарними уподобаннями персонажів їхніх творів, а часом із захопленням розповідали про схильність та уміння українців гарно готувати і щедро пригощати не лише ближніх, чим підкреслювали виключну гостинність та виняткову обізнаність українців з культурою харчування взагалі.

Оскільки їжа українців, як правило, була поживною, корисною, різноманітною, вона займала в художній тканині твору літератури (у житті персонажів) дуже важливе й визначальне місце.

А так званий «кулінарний патріотизм» в українській літературі початку і середини XIX століття досяг свого апогею.

Особливо тут необхідно відзначити повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халевський», «Украинские дипломаты», «Бурсак, малороссийская повесть, сочинения Василя Нарезного» та низку інших творів, у яких українські письменники подавали цілі списки українських страв, указували на їхні виключні смакові якості. При цьому украї-

нські письменники презентували страви так, щоб вони неодмінно збуджували апетит реципієнта і навіть згадане вже «відчуття голоду»: «...свиное сало, мягче и вкуснее всякого масла, довольно число преизящных луковиц, величиной с рослую рету, и хлеб, какого лучше не ест и сам гетман». Автор справді настільки майстерно описав гастрономічні вподобання персонажів, їхнє ставлення до страв, що читач неодмінно стає чи хотів би стати співучасником образного «бенкетування».

Оскільки ставлення персонажів до їжі дійсно визначає їхній статус і статки, Н. Городнюк окреслює коло тих життєвих інтересів персонажів твору, котрі виявляються під час пригощання та споживання конкретних страв і в процесі їхніх застільних розмов.

Починаючи з Вергілієвої «Енеїди» І. Котляревського, фактично в більшості творів українських письменників ХІХ ст. автори акцентують увагу читача і на самодостатності української кухні, і на її універсальності. Так, К. Гутовська спробувала визначити не лише назви кулінарно-лексичних елементів, а й семантичні групи у творах літератури:

– глютонічні топоси, тобто вказівки на місця, де страви виготовляються, подаються і вживаються;

– інструментативи, з допомогою яких здійснюються процеси приготування страв (різні сковорідки, глечики, макітри, горщики, тарілки тощо);

– лексеми на позначення суб'єктів, які пов'язані не тільки з приготуванням їжі, а в першу чергу із процесом пригощання;

– рецепти (нерідко з розгорнутими рекомендаціями щодо способів їх реалізації) тощо.

Окрім цього, дослідниця процесів приготування страв пропонує характеризувати їх за такими параметрами:

- 1) оцінка збереження чи набування корисності кожного з інгредієнтів;
- 2) загальна візуальна привабливість текстури страви;
- 3) уміння автора за допомогою вдало підібраних відповідних мовних засобів «спокушати» око (і всі інші органи відчуттів) читача та передавати ольфатичні особливості страв;
- 4) святкова / буденна призначеність та привабливість страви.

Помітила К. Гутовська і те, що українці у творах літератури снідають, обідають, полуднують і вечеряють завжди з апетитом, а будь-чим спричинена відсутність його розглядається як наслідок чогось дуже неприємного. Тож добре їсти в українців означало не лише споживати достатню кількість калорій, вітамінів, мінералів, клітковини і решти всього того, що потрібне не тільки для доброго функціонування людського організму, а й для душі. А тому для твору літератури, у якому мова йде про харчосмакові уподобання персонажів, дуже важливу роль відіграє і вміння письменника використовувати такі прийоми описів, спостережень і характеристичних констатацій, з допомогою яких передаються всі відчуття й переживання персонажів і збуджуються відповідні рефлексії в читача.

Отже, під густативним образом розуміємо таку узагальнену характеристику продуктів харчування людей взагалі, котра передбачає як змістовно-формальні, так і якісно-смакові, сутнісно-функціональні домінування, визначення та призначення продуктів харчування й, відповідно, самих процесів і способів їх приготування з елементами емоційно-оцінного значення.

Виходячи саме з такого тлумачення поняття «густативний образ», можна, звісно, розглядати й навіть аналізувати цей образ за різними підходами, методами, методиками й технологіями та схемами:

- за синтагматикою мовних, мовно-поетичних, власне стилістичних і, безумовно, смислових навантажень кожного із цих факторів і мовних засобів їх зображення;

- за структурою парадигматичних «нашарувань» основних та додаткових значень, лексем і прийомів, а також нашарувань та змішень базових значень і смислів – аж до протилежних значень;

- за традиційною схемою акцентування факторів змісту, форми, змістоформи, ознак і якостей характеристичного плану, функцій та сутності зображаного;

- за поетапним психологічним «наповненням» і «оздоблюванням» складників образу передчуттями, відчуттями, емоціями, настроями, станами або й почуттями; контрольованими чи неконт-

рольованими сприйманнями, осмисленнями, оцінюваннями і відображеннями; мріями, надіями, домислами, фантазуваннями та ін.

Аналіз чи просто поетапний розгляд будь-яких більш-менш повноцінних густативних образів за синтагматикою засобів і прийомів його творення (мікропоетики) передбачає:

1) спостереження за процесом смислового навантаження лексико-семантичними значеннями;

2) послідовні вияви та характеристики наповнення ознаками й характеристиками художності образу з допомогою мовно-поетичних засобів;

3) вияв і поетапне характеризування вжитих автором прийомів творчості (від констатування до психохарактеристик складників чи образу взагалі).

Розглядаючи або аналізуючи будь-який густативний образ, необхідно зупинитися на таких основних характеристичних діях:

– визначити й охарактеризувати основні вияви змісту густативного образу (процес приготування страви, споживання, пригощання, процес реагування персонажів на все попередньо назване);

– вияв, визначення та характеризування проявів і особливостей форми (традиційне, привабливе чи відразливе приготування страв, їх подача й смакування);

– вияв і характеризування традиційно-якісних ознак і властивостей, виявів і оцінювання тих особливостей страв, які розкривають риси характеру персонажу;

– вияв і характеристика основних, другорядних чи ситуативних функцій густативного образу (пізнавальних, виховних, оздоровчих, характеристичних тощо).

Аналізуючи процес наповненості густативного образу проявами психіки, слід обов'язково з'ясувати й охарактеризувати:

– наявність і роль передчуттів персонажів в очікуванні страв;

– наявність і роль відчуттів, переживань (емоцій, настроїв, станів чи почуттів) персонажів при сприйманні або творенні густативного образу;

– цілі й способи усвідомленого чи підсвідомого осмислення персонажами густативного образу;

– вияв і характеристику домислів, уявлень, мрій, фантазувань персонажів, викликаних або спричинених густативними образами.

Густативні образи, як бачимо, і за змістом, і за формами, ознаками, функціями та сутністю можуть бути дуже різними, а якщо враховувати всі інші фактори й параметри вимірів та характеризовання, то всі можливі густативні образи і справді бачаться надзвичайно відмінними – аж до архетипних густативних образів.

Але всі типи й різновиди густативних образів варто класифікувати й вивчати за всіма щойно перерахованими параметрами та характеристиками перш за все в тому випадку, коли вони обираються як основні дії спеціального визначення як образи художньо-літературної творчості (що само по собі трапляється дуже рідко – у народних чи літературних казках, у художньо-літературній кулінарії тощо). Проте все ж таки основна роль густативних образів у творах художньої літератури, як уже відзначалося, – служити специфічними засобами характеристик персонажів творів, котрі готують читача до подальшого сприймання процесів харчування, пригощання стравами інших, споживання страв або ще й характеризують ними інших персонажів за бажання, уміння й реалізацію щедрості або скнарості.

Тобто класифікувати густативні образи твору варто передусім за сутністю та значимістю їхніх матеріально-побутових, обрядово-ритуальних, національно-визначальних, естетичних та інших функцій.

Не слід забувати (а тим більше недооцінювати) те, що всі харчосмакові системи, коди, смисли, звичаї, традиції індивідуально-авторського, етнічно-письменницького й навіть загальнонаціонального харчування так чи інакше проявлялися як і несвідомі, під- і, перш за все, надсвідомі критерії, і як свідомі вияви будь-яких густативно-харчових уподобань чи звичаїв тих людей, які були прототипами й типами персонажів. А харчовий код особистості, соціуму, етносу, нації, народу чи суспільства в цілому – це така систе-

ма генетично закладених потреб їхнього харчування саме тими продуктами й стравами, на основі харчування якими й склалися ті харчосмакові потреби. В індивідуальному варіанті найпростіше харчовий код проявляється в тому, що людина, котра харчувалася як мінімум до статевого дозрівання (включаючи й найприродніший «продукт» – молоко), мусить обов'язково мати в складі всіх її пізніших харчосмаків перш за все ті продукти і страви, на основі яких складався її організм в цілому і кожен орган окремо, аж до статевого дозрівання. В іншому варіанті ця людина буде постійно хворіти непередбачуваними хворобами.

Саме в цій системі (у системі харчування відповідно до щойно визначеного «харчового коду») споживання кожного окремого продукту набуває досить чітко визначеного й необхідного «харчового смислу», тобто такої ролі й цінності кожної окремої його складової, кожна з яких починає забезпечувати здорове функціонування сформованого нею органу людини.

Оскільки організми людей упродовж мільйонів років набули в цілому можливостей не лише надовго пристосовуватися, а й тимчасово мімікрувати в мінливих потоках різних систем, кодів і смислів, при вивченні процесів харчування варто враховувати ще й специфіку, готовність і придатність організмів різних людей вживатися в усю цю різноманітність систем, кодів і смислів харчування по-своєму.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Актуальні проблеми слов'янської філології 2012 – Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія «Лінгвістика і літературознавство»: міжвуз. зб. наук. ст. ; гол. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – Вип. XXVI. – Ч. 4. – 345 с.
- ВТССУМ 2001 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
- Качуровський 2008 – Качуровський І. Генерика та архітектоніка: монографія: у 2 кн. / Ігор Качуровський. – Кн. II. – К.: Видавничий дім «Кисво-Могиллянська академія», 2008. – 374 с.
- Олгоф 2011 – Олгоф Ф. Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте щасливі / Ф. Олгоф. – К.: Темпора, 2011. – 346 с.
- Український сатирик 2000 – Український сатирик: зб. сатир. та гуморист. творів українських письменників; упоряд., передм. та приміт. Ю. Цекова. – К.: Веселка, 2000. – 519 с.